

Б. Б. ӘЛИЕВ

Ә. ДЕРБІСӘЛИН ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ КӨНЕ ДӘУІР ӘДЕБИЕТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақ әдебиетінің тарихы соңғы жылдарға дейін көбінесе ХҮІІІ ғ. соңғы тұсынан бастап зерттеліп келгендігі мәлім. Яғни қазақ әдебиетшілері арасында осы мәселе тұрғысында екі түрлі пікір қалыптасты. Көптеген зерттеушілер қазақ әдебиетінің тари-

хын Бұқардан бастап, оған дейінгі әдебиетті жоққа шығарды. Белгілі әдебиеттанушы-ғалым, Қазақстан ҒА корреспондент мүшесі, филология ғылымының докторы Ә.Дербісәлин «ХҮ–ХҮІІІ ғғ. қазақ поэзиясы» атты жинаққа жазған көлемді кіріспе жұмы-

сында қазақ әдебиеті тарихында айтарлықтай үлесі бар, бірақ көптеген еленбей, ескерілмей кеткен ақындар шығармашылығын сөз еткен. Әсіресе, қазақ деп аталатын халықтың бір ұлыс құрамында қауымдасқан кезінен бастап қазақ атымен аталатын дербес әдебиеттің алғашқы өкілдері Асанқайғы, Қазтуған, Шалғез жыраулардың поэзиясына ерекше тоқталған. Ең алдымен сөз болып отырған дәуірдің поэзиясы фольклор емес, алғашқы тұстан бастап фольклордан іргесін бөліктеп, профессионал әдебиет жасауға бағыт ұстаған баяу да болса өзгеше бір көркемдік іздену, даралану жолы бұл, әрине, саналы түрде таңдалған жол емес, өмір мен өнердің даму заңдылығынан туған жол бұл жыраулар мұрасы жаңаның басы емес, көненің жалғасы екендігін танытады [1].

Осы дәуірде өмір сүрген жыраулар поэзиясының өзара тұтастық, жалғастық күйде дамығандығын көрсетеді. Ғалым көне дәуір әдебиетін зерттеу барысында Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, М.Мағауин, Қ.Сыдықов құрастырған «Ертедегі әдебиет нұсқалары» жинағы мен М.Мағауин дайындаған «Алдаспан» жинағын ерекше атайды. Ә.Дербісәлин әсіресе, «Ертедегі әдебиет нұсқалары» жинағын таратып көрсеткен. Бұл екі еңбек екі бөлімнен тұрады. Алғашқы бөлімде Y–YIII ғғ. поэзиясы мәтіндері топтастырылған. Осы бөлімде зерттеушілер Орхон-Енисей жазбаларынан бастап Рабғузидың «Қиссас-суләнбия» кітабына дейінгі жазба деректердің қазақ тіліне, мәдениетіне қатысын қамтыған. Осы салыстырулар мен пікірлердің алғашқы іздену шағын түйіндер екенін айта келіп, Ә.Дербісәлин осы XI–XVI ғғ. туған жазба ескерткіштер жөнінде қазіргі позициямыз айқын – дейді. Себебі, бұл жазба ескерткіштер көпке дейін бір халыққа телініп келді. Ал біз болсақ осы аймақты мекендеген ру-тайпалар жеке-жеке халық болып топтасқанға дейінгі дәуірлерде пайда болғандықтан, бұл ескерткіштерден тіл, тарих, этнография тұрғысына қаншалықты ортақтығымызды айқындауға қажеттіз, – деп келелі пікір қозғайды.

Қазақ арасында сақталған ақындардың ең әрісі Қодан тайшы әр жазбада әртүрлі аталады [2]. Ә.Дербісәлин Қодан есімінің Қобыланды жырында, С.Сейфуллиннің жазбаларында және Ә.Марғұланның еңбектерінде аталатындығын атап көрсеткен.

Сыпыра жырау жөнінде өмірдің алдын болжау, көріпкелдік қасиеті болғандығын айта келіп, осы жыраудан басталған бұл қасиет кейінгі көп жырауларға тән ерекшелік болғандығын айтады. Асанқайғы туралы жазба деректерді салыстыра келіп, Ш.Уәлихановтың, Қ.Халидовтың, С.Сейфуллиннің

еңбектерінен мысалдар келтіре отырып, Асанды Ормамбет заманына жақындату – кейінгі дәуірдің қосымшасы деп болжам айтады. Асан мен Қазтуған атына байланысты өлең-әңгімелерге, аңыздарға ортақ мәселе, өзекті ой – жайлы жер, жақсы қоныс іздеу. Осы жайды Ә.Дербісәлин екі түрлі объективті себеп арқылы түсіндіреді. Алғашқы объективтік себепті Қазақстан жеріндегі сұрапыл шапқыншылықтар, үздіксіз жорықтардан іздейді. Өйткені XV ғ. дейінгі алты-жеті ғасырлық өмірі де осы өңірдегі мемлекеттердің сан түрлі өзгеріске ұшырап, Шыңғыс, Ақсақ темірлердің қантөгіс соғыстары кейбірін жер бетінен жоқ қылып жібергендігі белгілі. Яғни осы сан ғасыр бойы өлшеусіз қырғынның сабағындай кейінгі ұрпаққа қалдырған өсиетіндей тыныш, бейбіт өмір туралы арман Асан әңгімесі арқылы берілетіндігін айтады. Бір жағынан жанға сая, малға жай қоныс, жайлы мекенді поэзия тілімен дәріптеу байырғы заманнан келе жатқан дәстүр екендігін айта келіп, Орхон жазуларымен, XII ғ. жазба деректермен ұштастыра отырып талдайды. Сонымен, бірге тағы бір ескеретін жағдай, Асан атымен тараған өлеңдер ауызша сақталса да, көне замана стилінен мүлдем өзгеше. Мұның себебін Ә.Дербісәлин былайша түсіндіреді: «Халық аузында сақталған өлең, толғауларында кейінгі кез үшін түсініксіз сөздер мен ақындық тәсілдерді көп сақтай бермей, оларды жаңа заманның рухында ұстартып, көркемдік жағынан жаңғыртып, ширата түсіп отырған. Асан өлеңдерінде осы жағы басым» [3]. Бұдан әрі Ә.Дербісәлин Асан өлеңдеріне композициялық бітімі жағынан талдау жүргізеді. Асан поэзиясында жиі кездесетін параллелизм, аллитерация секілді өлеңдік формаларды түркі тілдес елдердің классикалық поэзиясымен салыстырады. Жырау поэзиясына кеңінен шолу жасай отырып, дала табиғатының көріністерін тізіп көрсету, немесе дидактикалық түйіндер жасау қазақ ақындарында осы Асаннан басталғандығын атап көрсетеді. Ал Асаннан біраз кейін өмір сүрсе де, көне дәуірдің белгілерінен арыла алмаған Шалғез жыраудың толғауларының бізге көне вариантында жетуін оның шығармаларының жазбаша түрде жетуімен түсіндіреді. Алғаш жинап басушылар Т.Сейдалиев, С.А.Жантөрин, В.В.Радловтың жинақтарын атап өтеді де, Шалғез толғауларының туу тарихын сөз етеді. Себебі бұл зерттеушілер тек шығармаларын жинап басқаны болмаса, өлеңдерінің байыбына тереңдеп жете қоймаған. Дербісәлин ақынның «Шығармақ бұлт жай тастар», «Балпаң-балпаң басқан күн», «Аспанды бұлт құрсайды» толғауларының шығу тарихына талдау жасайды. Жыраудың өзі, өнері,

заманы жайында тұжырымды пікір қорыта отырып, толғауларының көркемдік сипатын өмірді бейнелеу тәсілдерін ашып көрсетеді. Шөлгездің өз ұғымын ежелгі синтездік тәсілі арқылы бере отырып, өзінше бейнелі тапқыр көркемдік тәсіл жасағандығына түсінік береді. Жырау өз толғауларында образды сөздер, көркемдік ізденісті танытатын бейнелі теңеулер келтіре отырып, халқымыздың көркемдік дүниетанымымыздың өсу сатыларын, жолдарын танып-білуге ұмтылады. Көптеген жинақтарда Доспамбеттің қазақ жырауы деп саналып келгендігі – бір жақты пікір, – дейді. Ғалым ХУІІІ ғасыр поэзиясын екі қырынан танып қарастырады. Оның бірі жыраулық дәстүрді одан әрі дамытқан Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар секілді жыраулар да, екіншісі – жана көріне бастаған Шал, Көтеш ақындар шығармашылығы. Ә.Дербісәлин ХУ ғасырдағы Сыпыра жырауларынан бастап Шал ақындардың дәуіріне дейінгі қазақ әдебиетіне шолу жасай отырып, табиғи жалғастықты, творчестволық өсуді бір-біріне тигізген әсерін айқындайды. Халқымыздың бірнеше ғасырлық поэзиялық тәжірибесін кейінгі әдебиет үшін қайнар бұлақ болғандығын көрсетеді.

Ә.Дербісәлин толғау жанрының да туу тарихы мен дамуын, қалыптасуын, өсу жолын осы жан хақындағы еңбегінде терең айқындайды [4]. Бұл зерттеуінде автор жеке ақындар творчествосының ауыз әдебиетінен бөлініп шығуы мен жанрлық ерекшеліктеріне тоқталған. Орыстың халықтық поэзиялық мұраларымен салыстыра отырып, тууы, дамуы жолдары арасынан бірлік, заңдылық іздейді. Толғау жанрының түп негізін күрделі эпикалық жырларды ала отырып, өзінше тың тұжырымдар жасайды. Қазақ әдебиетіндегі толғаудың қай жанрдан бөлініп шығуы мүмкін дей келе, батырлар жырынан бастау алуының себебі былайша түсіндіреді: Ең алдымен толғау өзінің даму тарихы бойына өлеңдік түр жағынан негізінен жырға ұқсас болса (поэзиядағы ең көне түр жеті-сегіз буынды жыр өлшемінің әр түрлі еркін, шұбыртпалы ұйқастары негізінде туғаны белгілі), екіншіден – мазмұны жағынан да сол жырдан, әсіресе батырлар жырынан алшақ кетпейді, көбіне-көп елдік, ерлік тәрізді қоғамдық-әлеуметтік маңызы зор мәселелер негізінде туып, өріс алады. Толғау деген сөздің төркінін былайша түсіндіреді: әуел баста толға деген бұйрық рай түріндегі етістіктен шыққан деп тұжырым жасайды. Түр жағынан да, атқаратын қызметі жағынан да мұның кәдімгі сөйле деген сөзден еш айырмасы жоқ, тек оның ақындық өнері бар адамға арналуында дей келе, Қ.Жұбановтың да осы сөздің этимологиясы жөніндегі пікірін келтіреді.

Толғау жанры жөніндегі С.Мұқановтың, Е.Ысмайыловтың, М.Ғабдуллиннің, З.Ахметовтың пікірлерін келтіре отырып, барлығының ойы, тұжырымы бір арнаға тоғысатындығын айтады.

Асанның Әз-Жәнібек ханға айтқаны деген жыр жолдарын толғаудың бізге мәлім алғашқы нұсқаларына жатқызады. С.Мұқановтың: *нақыл толғау*, *ереуіл толғау*, *тіршілік толғауы* деп бөлген жіктеуін толығымен қосап, қолдайтындығын айтады, сөйте тұра кейбір бұрыстықтарын да жоққа шығармайды. Асан, Қазтуған, Шөлгез, Жиембет жыраулардың толғауларының ішкі мазмұны мен көркемдік бедерлеріне тоқталады. Олардың толғауларын арнау толғаулары: *заман*, *өмір туралы толғаулары* деп тақырып жағынан бөліп, толғаулардың туу тарихын сөз етеді.

1986 жылы Ә.Дербісәлиннің басшылығымен «Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме» кітабы жарық көрді. Қазақ тілінде алғаш рет ғылыми аударма арқылы жарияланған түркі халықтарына ортақ көне жазба ескерткіштердің бұл басылымына ол таныстыру, пайымдау құралыпты мақала жазды. Осы мақалада В.В.Радловтың, А.М.Щербактың, В.В.Бартольдтың пікірлерін ұштастыра келе, бұл ескерткіштердің қазақ үшін де үлкен мәдени мұра екендігін дәлелдейді. «Оғыз-наме» дастанында әр жылдары сипатталатын бас қаарман Оғыз турасында әр тұста жазылған тарихи деректерді салыстыра отырып, оның тууы, өсуі, ер жетуі, ел басшысы болған кезіне дейінгі өмірін тарихи дерек көздері арқылы береді. Дастанды шартты түрде оқиғалар жүйесіне қарай: *қиял-ғажайып және реалистік сипатты* деп екіге бөледі. Қиялғажайып сипатты сюжеттерге Оғыз қағанның тууы мен өсіп ер жетуіне байланысты көріністерді жатқызады. «Оғыз-наме» дастанын қазақ әдебиетіндегі эпикалық жырлармен байланыстыра қарап, іштей ұқсастықтарын ашады. «Манас», «Шыңғыс-наме» эпостарымен салыстыра келіп, үндесетін, ұштасатын жерлерін атап, көне дәуірлердегі түркі тілдес халықтардың туыстығымен қатар, олардың байырғы фольклоры мен ескі аңыздарының алғашқы бұлақ-бастауының бірлігін аңғартады. Сонымен қатар Көк бөрі образының көптеген қазақ ертегілерінде бақыт бастаушы, киелі сипатта берілуі қазақ әдебиетінің «Оғыз-наме» дастанымен ұқсастығы айқын дараланып көрінетіндігін айтады. Дастандағы реалистік сипатта баяндалған оқиғаларға Оғыз қағанның жар таңдауы, ерлік істері, тапқырлық қасиеттері, шеберлігі жатқызылады. Әсіресе, қазақ халқын құраған тайпалар өкілдерінің эпоста жеке адамдар бейнесінде көріну фактісінің өзі – бұл туындыны бізге жақындата түседі дей келе дастан-

дағы қыпшақ тілі фактісінің белгілерін көрсете отырып, одан әрі пікірінің орындалғанын дәлелдей түседі. Мұндағы көне тілдік, көркемдік бейнелеулердің жалпы стильдік және дыбыстық, тұлғалық жағынан дәлме-дәл келетіндігін өзара үндестігіне еш дау туғызбайтындығын айтады. Дастандағы жер-су атауларының ішіндегі Мұзтау деген тау атының біздің ертегілерімізде де кездесетінін және осы Мұзтауға байланысты мол деректі В.В.Радлов жазып алған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында да бар екендігін айтады. Соған байланысты «Оғыз-наме» дастаны мен «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында қатар аталатын Мұзтаудың өзге туыстас елдер әдебиетінде ұшыраспайтын осы ескерткіштердің бір дәуірде, бір этникалық аймақта туғандығын және уақыт жағынан жақындығының айғағы деп біледі. Жырдың композициялық құрылысының өзіндік ерекшеліктерін атай отырып, оқиғалар жүйесінің даму ретімен таныстырады. Ең басты зерттеушілер ерекше атап көрсетіп, тұжырым жасаған нәрсе осы күнге дейінгі ескерткіштерді зерттеген ғалымдар байқай қоймаған ерекшелікті көрсетеді. Дастанда қара сөздермен қоса кейіпкерлер диалогтарында жетісегіз буынды жыр үлгісіндегі өлең жолдарының ұшырасатындығын айтады.

Ә.Дербісәлин «Оғыз-наменің» ең басты ерекшеліктері ретінде мынадай екі сипатын анықтап көрсетеді:

1. «Оғыз-наме» дастаны түркі тілдес халықтардың бәріне бірдей ортақ әдеби мұра. Сондықтан бұл туынды мен біздің эпикалық жырларымыздың, аңыз-ертегілеріміздің өзара мазмұндық, тілдік, образдық ұқсастықтары мол.

2. Бұған қоса Оғыз-наме дастаны бірыңғай қара сөзбен ғана жазылмай, ара-тұра жыр үлгісіне келетін

эпикалық шығарма.

Ғалым Ә.Дербісәлин «Мұхаббат-наме» дастанының да қазақ тілінде шығып, ғылыми аударма жасауына көмегін тигізді. Осы әдеби ескерткішке байланысты жазған зерттеу мақаласында дайын стиліндегі, көркемдеу тәсілдеріндегі қазақ әдебиетімен үндесетін тұстарына ерекше тоқталып, жан-жақты талдау жасады. Мұның өзі Ә.Дербісәлиннің тек қазақтың төл әдебиеті тарихына ғана қатысты зерттеулер жүргізіп қана қоймай, көне дәуір әдебиетін зерттеуге де қомақты үлес қосқандығын байқатады.

ӘДЕБИЕТ

1. ХҮ–ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясы. Алматы, 1982.
2. Дербісәлин Ә. Әдебиет туралы толғаныстар. Алматы, 1990.
3. ХҮ–ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ әдебиеті. Алматы: Ғылым, 1982.
4. Дербісәлин Ә. Толғау жанры хақында // Әдебиет туралы толғаныстар. Алматы, 1990. 97-б.
5. Бұл да сонда. 98-б.
6. Мұхаббат-наме, Оғыз-наме. Алматы, 1986. 34-б.